

ПОРІВНЯЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ДЕНИС КІРЮХІН,

кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України

СВІТЛАНА ЩЕРБАК,

кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України

Уявлення про справедливість в Росії та в Україні: повсякденність та ідеологія¹

Abstract

It is the first comparative study of the representations of justice in Ukraine and in Russia. The research shows that ethical notion of justice predominate in Russia and in Ukraine. It says that in both countries the characteristic for traditional societies system of norms and values prevails. Besides, there are some significant differences between Russians and Ukrainians in the representation of justice. Russians people more often than Ukrainians defines justice as a category of law. It is evidence of development the different models of political culture in both countries (under the influence of dominating ideology) – aligned with state in Russian and aligned with society in Ukraine. Ideology of national revival and rehabilitation of historical justice peculiar to Ukraine opposes to ideology of sovereign democracy in Russia.

---

¹ Статтю підготовлено в межах російсько-українського науково-дослідницького проекту “Уявлення про стабільність та справедливість в Росії та Україні (ідеологічний та повсякденний аспект)”, який здійснюється за результатами спільного конкурсу Національної академії наук України та Російського гуманітарного наукового фонду – 2006 (проект №25-05/06-03-91311а/У. ОмГу).

Вступ

Дослідження повсякденних уявлень про справедливість є досить складним завданням. Насамперед тому, що справедливість — це не тільки особистісна властивість, або, як стверджував ще Аристотель, одна з вищих чеснот. Справедливість рівною мірою є як етичною, так і правовою категорією, виступає регулятивним ідеалом соціальних відносин та принципом легітимності права й держави і, як наслідок, є необхідним елементом політичної ідеології. Таким чином, уявлення про справедливість, що домінують у суспільстві, відображають панівну систему моральних цінностей і принципів, яка лежить в основі політичного розвитку суспільства. Тому наше дослідження уявлень про справедливість присвячене передусім проблемі ціннісно-нормативних трансформацій сучасного українського і російського суспільств, проблемі легітимності демократичних інститутів та особливостям політичної ідеології.

Роль уявлень про справедливість як таких, що детермінують соціально-політичну діяльність індивіда, вможливилася лише в модерному суспільстві. Для Платона (“Держава”, IV, 434e–435c), так само як і для Аристотеля (“Політика”, кн. А), розрізнення справедливості в державі і в окремій людині не є повною мірою розрізненням між справедливістю як властивістю інститутів і справедливістю як властивістю особистості. Згадаймо, наприклад, що, згідно з Платоном, справедлива людина не відрізняється від справедливої держави — як справедливу державу відрізняють три стани, так і в людській душі, відповідно, є начала мудрості, мужності та розважливості.

Лише в Новий час, коли диференціюються сфери права, економіки, етики, питання справедливості набуває своєї “специфікації” у різних сферах (етики, політики, соціально-економічних відносин та права). Власне, лише в модерному суспільстві справедливість стає соціальною чеснотою і водночас, з виникненням сфери політичного, політичною цінністю. Теорія суспільного договору, пов’язана насамперед з іменем Т.Гоббса, стала першою спробою обґрунтування подолання природної несправедливості шляхом справедливої організації суспільства на принципах розуму. Теорія договору позбавила справедливість того онтологічного статусу, який вона мала у схоластів (справедливість як атрибут Бога). Справедливість перетворилася на регулятивну ідею, що визначає систему соціальних відносин та державного устрою в модерному суспільстві. Іншими словами, за Нового часу відбулася своєрідна заміна гніту релігії гнітом справедливості, як свого часу вдало зазначив Ш.Монтеск’є.

Отже, формування нормативного ядра сучасної демократії (у даному разі йдеться про ліберальну демократію) стало можливим після модерного поділу держави і суспільства, появи автономних сфер політики, права і моралі та, як наслідок, виникнення деонтологічної концепції справедливості, що передбачає пріоритет універсальних прав індивіда над будь-якими культурно й історично зумовленими концепціями блага. І не випадково, що у ХХ столітті, розвиваючи ліберальну традицію, Дж.Ролз будує свою теорію справедливості як нейтральну щодо конкретних культурних норм. У такий спосіб сучасний лібералізм шукає відповідь на поставлену ще Аристотелем

проблему *практичної згоди* індивідів із приводу концепції справедливості, що є необхідною підставою для політичної спільноти.

Після краху комуністичних режимів більшість нових держав (Росія та Україна не були винятком) обрали своїми пріоритетами утвердження ліберальної демократії й ринкової економіки. Однак швидке руйнування старої системи інститутів, як виявилось, не привело з необхідністю до орієнтування суспільної свідомості на норми та цінності демократичного суспільства, прийняття яких, зазвичай, декларується на різних рівнях влади. Понад те, виник конфлікт між нормативними вимогами панівної в суспільстві системи цінностей і вимогами, що їх висувають демократичні практики. Відтак, вкрай актуально дослідити особливості трансформаційних процесів, пов'язані з повсякденними уявленнями про справедливість в українському і російському суспільствах.

Меншою мірою наші дані дають підстави для висновків про національну ментальність українців і росіян (з-поміж публікацій з цього питання варто виокремити історичні дослідження української ментальності М.Поповича, С.Кримського, Г.Грабовича, а також праці В.Колесова, присвячені російській ментальності). Проте ми можемо зробити певні висновки про політичні цінності, вивчення яких є актуальним як для Росії, так і для України, а відповідних розвідок вкрай мало. Ще менше досліджень стосовно впливу панівних етичних і правових уявлень на сьогоденішню трансформацію українського і російського суспільств. Хоча можна послатися на багаторічний моніторинг соціальних змін в Україні, здійснюваний Інститутом соціології НАН України, а також праці Н.Паніної та Є.Головахи стосовно українського соціуму і Ю.Левади — щодо російського.

Порівняння Росії та України — складне завдання. З одного боку, українське і російське суспільства мають багатовіковий період спільної історії, що втілюється у багатьох особливостях, рівною мірою властивих обома суспільствам. І Україна, і Росія є посткомуністичними державами, а отже, для них, як і для багатьох інших країн соціалістичного табору, є властивим складний процес соціально-політичних та культурно-ідеологічних трансформацій, криза ціннісно-нормативної сфери і пошук нових засад соціальної інтеграції. Як і в більшості посткомуністичних країн, в Україні та в Росії було задекларовано демократичний вибір, і почалася розбудова демократичних інститутів. Проте ці інститути були позбавлені ціннісної легітимациї внаслідок домінування систем цінностей, властивих домодерному суспільству, — апеляція до традиційних цінностей та обґрунтування ідентичності на етнокультурних засадах стали панівними тенденціями за умов трансформації ціннісно-нормативної системи радянського періоду [1].

Однак після краху комуністичного режиму і виникнення у пострадянському просторі незалежних держав трансформаційні процеси в Україні та в Росії проходять по-різному. Різняться й ідеології цих двох держав. Пов'язана з "організованою соціальною дією" (М.Селігер), ідеологія передбачає певні цінності, імперативи, цілі, на які орієнтуються соціальні актори, що задає певну спрямованість соціальним процесам і багато в чому визначає уявлення, що домінують у суспільстві. Відповідно, ідеологія є необхідною складовою політичного поля (використовуючи термінологію П.Бурдье),

що зумовлює діяльність акторів. З одного боку, політичні ідеології презентують позицію певної політичної сили у просторі політичного поля. З іншого — *панівна ідеологія також слугує підґрунтям соціальної інтеграції, забезпечуючи суспільну згоду і підкорення, й у цій своїй функції вона є необхідною для забезпечення легітимності державної влади*. До речі, в державах з багатопартійною системою і слабкою державною владою проблемою є саме відсутність єдиної ідеології, яка сприяла б консолідації суспільства. Треба зауважити, що в такому разі поняття ідеології втрачає своє однозначне негативне визначення як “хибної свідомості” й постає як необхідний елемент політичного життя. До того ж, як показує Дж.Томпсон [див.: 2, с. 120], ідеологія є практикою, пов’язаною з виробництвом значень у повсякденному житті. Іншими словами, ідеологія є не просто системою цінностей, що поєднує людей; не просто системою сенсів, що визначає те, як індивіди розуміють суспільство і цілі його розвитку, своє місце в ньому і принципи відносин між суспільством і державою, владою. Ідеологія також є частиною повсякденної практики¹.

Не можна не погодитись із зауваженням, зробленим Дж.Ролзом у його “Теорії справедливості”, що приписи здорового глузду, які є частиною повсякденного життя людей, не можуть бути піднесені до перших принципів. Іншими словами, уявлення, властиві повсякденному життю, як слушно зазначає американський філософ, не можуть бути підставою для побудови нормативної теорії. Справді, такі уявлення позбавлені примусової сили універсальності етичних норм і принципів. Однак дослідження їх дає змогу побачити ступінь розвитку самого суспільства (якщо ми взагалі можемо говорити про існування лінійного розвитку етичних уявлень, як стверджує, приміром, Л.Кольберг), ступінь ціннісної легітимації наявних політичних інститутів.

Тому наше дослідження має на меті принаймні два завдання: 1) аналіз повсякденних уявлень про справедливість; 2) порівняння уявлень про справедливість в Україні та в Росії. У цьому зв’язку слід визначити деякі важливі моменти.

Так, попередні дослідження поняття справедливості, що проводилися в Росії та в Україні, були спрямовані переважно на виявлення значення, приписуваного справедливості повсякденною свідомістю. Прикладом є дослідження уявлень про справедливість в Росії, здійснене у 2000 році Фондом “Общественное мнение” (українською — ФГД) [4]. Деякі дослідники просто виходили з певного уявлення про справедливість — наприклад, про соціальну справедливість як категорію, що відображає ставлення до со-

---

¹ Функціонування уявлень на рівні ідеології добре прояснює концепція дискурсу Е.Лакло і Ш.Муф [див.: 2]: множина “плавучих” (flottant) означальних структурується в єдине поле введенням певних вузлових точок (тим, що Лакан називав “точка приколу” — *point de captation*), що зупиняють “плавання” означальних — утримують їх “на приколі”. Так, якщо закріпити плавуче означальне за полем “комунізму”, то “класова боротьба”, яка в даному разі є вузловою точкою, фіксує їхнє значення. Тоді, приміром, справедливість визначається як усунення класової нерівності — як рівний розподіл доходів [докл. див.: 3].

ціальної нерівності, але не обґрунтовували правомірність саме такого витлумачення справедливості. Прикладом такого підходу може слугувати дослідження Р.Ривкіної [5], в якому респондентам було поставлене запитання, яке саме суспільство вони вважають справедливим.

На підставі того факту, що 66% опитаних назвали справедливим те суспільство, в якому всі люди живуть приблизно однаково, тоді як лише 15% справедливим вважають суспільство, в якому “люди живуть по-різному: одні — дуже заможні, а інші — дуже бідно”, Р.Ривкіна робить висновок, що масова свідомість жителів сучасної Росії є егалітаристською. Проте такий висновок здається некоректним, оскільки дослідниця запропонувала респондентам, по суті, лише два варіанти відповіді, які є діаметрально протилежними за змістом і відображають крайні варіанти розподілу соціальних благ, натомість інші варіанти було проігноровано. До того ж в дослідженні не враховано такий момент, як орієнтація на певний рівень життя, а також надто звужено поняття егалітаризму.

Вельми цікавим є моніторинг “Росія, Україна, Беларусь, Казахстан: подібність і відмінність масової свідомості як фактор інтеграції/деінтеграції” за 2005 рік [6], в якому аналізуються ціннісні настанови масової свідомості в зазначених країнах. У моніторингу зроблено важливий для нас висновок про неоднорідність масової свідомості, відсутність панівної системи цінностей. Крім того, хоча між досліджуваними країнами є певні відмінності щодо ціннісних настанов, вони не мають принципового значення — ціннісні профілі практично збігаються. На думку дослідників, це дає підстави висновувати, що для пострадянських держав сполучення протилежних ціннісних орієнтацій (егалітаризм і патерналізм, з одного боку, і ліберально-демократичні цінності — з іншого) є спільною тенденцією. Інакше кажучи, поряд із “прозахідними” цінностями індивідуалізму, конкуренції, особистої ініціативи спостерігаються специфічні риси масової свідомості “радянського типу”. Схожі висновки роблять і Є.Головаха та Н.Паніна, які наголошують властиву сьогодні Україні суперечність між легальністю демократичних інституцій і легітимністю “традиціоналістської моделі консолідації та розвитку українського суспільства” [1, с. 50].

Порівняльні дослідження, в яких уявлення про справедливість поряд з іншими уявленнями взято як показник ціннісно-нормативних настанов повсякденної свідомості або ж досліджується місце справедливості як цінності серед інших цінностей, залишають непроясненим, як саме розуміється справедливість. Прикладом може слугувати вивчення українського суспільства Дослідницьким центром “Імідж-Контроль”, яке показало, що більшість українських громадян орієнтуються на цінності стабільності та справедливості, проте той зміст, який респонденти надають цим категоріям, автори дослідження виявляють за допомогою кластерного аналізу, який у даному разі унеможлиблює розуміння особливостей інтерпретації справедливості [докл. див.: 4].

Як бачимо, хоча поняття справедливості є інтуїтивно зрозумілим для повсякденного мислення, спроба розкрити його зміст часто наражається на істотні утруднення. Про це свідчить і дослідження ФГД у Росії, проведене 2000 року ($N = 1500$), — третина респондентів взагалі відмовились відпо-

відати на запитання про те, що таке справедливість. До речі, це дослідження є єдиним, де за мету було поставлено саме змістове прояснення повсякденних уявлень про справедливість взагалі. Щоправда, є низка досліджень окремих аспектів уявлень про справедливість. Це, зокрема, дослідження соціальної справедливості М.Назарова [8], а також дослідження повсякденних уявлень про справедливість правових рішень і їхнього зв'язку із правовою поведінкою О.Гулевіч і Є.Голинчик [9].

На наш погляд, змістова експлікація повсякденних уявлень про справедливість, особливо в контексті порівняння уявлень громадян різних країн, може дати цікаві результати. Зокрема, можна виявити деякі важливі відмінності у тлумаченні справедливості й тим самим краще зрозуміти напрями трансформації ціннісно-нормативних систем російського та українського суспільств у посткомуністичний період. Можна також, певною мірою, з'ясувати вплив політичних ідеологій на повсякденні уявлення про справедливість.

Методика дослідження

Респондентам з Росії і України було запропоновано для відповіді відкрите запитання: “Як ви розумієте слово “справедливість”, що воно означає?”

Відповіді на відкрите запитання не давали змоги виявити, які типи справедливості домінують у суспільстві, оскільки далеко не завжди відповідь можна було інтерпретувати як певне розуміння респондентом справедливості — дистрибутивне (розподільне), ретрибутивне (тобто віддячувальне), комутативне (тобто обмінювальне) тощо. У більшості випадків більш-менш однозначно можна було визначити лише те, до якої саме сфери — моралі, політики, права, етики, економіки — відносить респондент справедливість. Разом із тим, розподіл відповідей за “сферами справедливості” (поняття М.Волзера), тобто як етичної, правової, політичної чи соціально-економічної категорії, є цікавим в теоретичному сенсі, оскільки дає змогу не лише визначити, як саме розуміють справедливість, а й побачити панівну в суспільстві орієнтацію — на мораль, право, сферу політичних чи економічних відносин.

Результати вже проведених досліджень, а також соціально-філософського аналізу сучасного українського та російського суспільства дають підстави для кількох гіпотез: по-перше, що істотні відмінності між громадянами Росії та України у розумінні справедливості відсутні; по-друге, що домінує тлумачення справедливості як етичної категорії¹; по-третє, що розвиток моральної свідомості в обох суспільствах перебуває на перехідній стадії між конвенційною та постконвенційною стадіями (згідно з класифікацією Л.Кольберга).

Спираючись на концепцію М.Волзера, автори у процесі аналізу не обмежилися групуванням відповідей, як це зробив ФГД, але віднесли отримані групи до різних “сфер справедливості” (оскільки шкала номінальна, був можливий тільки якісний аналіз). Адже отримані групи, через велику кількість їх, не давали змоги робити якісь порівняння та виявляти значимі відмінності в

---

¹ За даними ФГД, 38% опитаних визначили справедливість як моральну норму.

уявленнях про справедливість в Росії та Україні. Але, як показало дослідження, групування відповідей виходячи тільки зі “сфер справедливості”, як планувалося на початку дослідження, не дає можливості виявити деякі змістові відмінності між уявленнями про справедливість в Росії та Україні.

Аналіз виявив, що не всі відповіді можна упевнено віднести до якоїсь однієї сфери — етичної, політичної, правової чи соціально-економічної. У деяких із них вочевидь перетиналися, скажімо, морально-етичне і правове розуміння справедливості. А деякі відповіді через їхню неоднозначність взагалі не можна було віднести до якоїсь сфери — в результаті їх довелося згрупувати окремо. Запропоновані нижче інтерпретації згрупованих відповідей треба розглядати як гіпотетичні — вони тільки створюють ґрунт для подальших якісних досліджень.

Результати дослідження

Опитування респондентів проводили ROMIR Monitoring в Росії ($N = 1612$, похибка репрезентативності $\Delta = 2,5\%$) і КМІС в Україні ($N = 1003$, похибка репрезентативності $\Delta = 3,2\%$).

Пояснити, що таке справедливість, зважилися 4/5 усіх опитаних. В Україні 19,9%, а в Росії 21,2% вагалися з відповіддю або дали відповідь не за темою (див. табл.).

В цілому особливої різниці у відповідях респондентів з Росії та України не виявлено. Відповіді є подібними і за змістом, і за формою, тому наводимо їх у змішаному порядку. Випадки, коли спостерігаються розбіжності між відповідями росіян і українців, зазначено окремо.

Як виявилось, і в Росії (35,4%), і в Україні (38,8%) справедливість тлумачать переважно як **етичну категорію**. Це підтверджує гіпотезу про домінування етики в уявленнях про справедливість. Причому найчастіше (21,8% в Україні та 18,7% в Росії) зустрічаються відповіді, в яких справедливість визначається як *особистісна якість або характеристика індивідуальної дії*: “чесність, порядність, почуття відповідальності”, “казати правду, не обманувати”, “чесне ставлення до навколишніх, сумління”, “дотримання слова”, “чесність”. Як бачимо, “чесність” є головною характеристикою людини або її вчинків, які розглядаються як справедливі. Серед відповідей цієї групи є визначення на кшталт “вчинки по совісті”: “жити згідно із сумлінням, як підказує внутрішній духовний світ”, “вищий ступінь совісті”.

Наступною за величиною групою (щоправда, тільки в українському масиві) серед відповідей, в яких справедливість інтерпретується з моральної точки зору, є *справедливість як характеристика інтерсуб’єктивних стосунків*: “добрі стосунки між людьми”, “це коли люди поважають одне одного і живуть по правді”. Тут акцентується, головним чином, взаємність, довіра, взаємоповага, згода: “мати від людей таке ставлення до себе, як ти до них ставишся”, “це взаємоповага”, “щоб люди довіряли одне одному, тоді все буде справедливо в житті”, “згода серед громадян”. Тобто справедливість витлумачується як норма, або радше регулятивний ідеал інтерсуб’єктивних стосунків. Цікаво, що серед відповідей українських респондентів таких більше, ніж серед відповідей росіян (8,0% по Україні проти 3,5% по Росії).

Таблиця

**Порівняння оцінки справедливості респондентами
Росії (N = 1612) і України (N = 1003)**

Групи	Частотний розподіл, %	
	Україна	Росія
1. Справедливість як етична категорія	38,8	35,4
1.1. Справедливість як особистісна якість і характеристика вчинку	21,8	18,7
1.2. Справедливість як характеристика інтерсуб'єктивних стосунків	8,0*	3,5*
1.3. Усе по-чесному	4,8	4,2
1.4. Правда, істинність	2,5*	4,3*
1.5. Нормативна правильність	0,9*	4,0*
1.6. Релігійне розуміння справедливості	0,7	0,5
2. Справедливість як правова категорія	8,6*	15,4*
2.1. Рівноправність, дотримання прав і свобод людини	1,6*	3,9*
2.2. Дотримання закону	6,6	8,2
2.3. Покарання незаконного вчинку	0,4*	3,3*
3. Недиференційоване етико-правове розуміння справедливості	5,2*	1,3*
4. Справедливість як соціально-економічна категорія	6,2	6,6
4.1. Рівність у розподілі суспільних благ	2,6	2,4
4.2. Справедлива оплата праці, гідне життя	3,3	3,6
4.3. Рівність можливостей	0,3	0,7
5. Недиференційоване розуміння справедливості як соціально-економічної та етичної категорії	5,3	4,9
5.1. Справедливість як соціально-етична категорія	1,8	0,0
5.2. "Заслужена відплата"	3,5	4,9
6. Справедливість як політична категорія	5,3	6,4
6.1. Державний соціальний захист	2,5	3,8
6.2. Чесність влади	2,8	1,2
6.3. Лідер як гарант справедливості	0,0	0,3
6.4. Закон і порядок	0,0	1,1
7. Справедливість як рівність	4,4	4,1
7.1. Однакове ставлення до всіх	2,1	2,4
7.2. Всезагальна рівність	2,3	1,8
8. Справедливості немає	6,4	4,6
9. Не знаю / відповідь не за темою	19,9	21,2
Разом:	100	100

* Відмінності значимі на рівні 0,05.

Відповіді, які визначали справедливість як “*усе по-чесному*”, взагалі досить важко інтерпретувати без додаткових досліджень. Респонденти могли вкладати у свої відповіді різні смисли — від норми індивідуальної поведінки до вимоги соціальної справедливості та прагнення чесної влади.

Деякі респонденти, переважно росіяни (4,0% проти 0,9% опитаних з України), визначили справедливість як *нормативну правильність*: “дотримання правил способу життя”, “коли люди вчиняють згідно з певними моральними усталеними правилами”.

Крім того, є відповіді, в яких неявно постулюється існування, так би мовити, онтологічної істинності, а справедливість тлумачиться з позиції відповідності цій істині: “неоспоримая истина”, “то, что соответствует истине”. Часом справедливість визначається як “правда”, причому під правдою мають на увазі як відсутність брехні, так і істину¹. Інколи йдеться і про “об’єктивність”, “правильное истолкование событий”. Усі ці відповіді було об’єднано під рубрикою “*Правда, істинність*”.

За результатами дослідження гіпотеза авторів про відсутність істотних відмінностей між жителями Росії і України у розумінні справедливості не підтвердилась. Як виявилось, між ними **є статистично значимі відмінності**, а саме: лише 8,6% українських респондентів проти 15,4% російських визначили справедливість як **правову категорію**. При цьому 1,6% опитаних з України і 3,9% з Росії визначили справедливість як *рівноправність, дотримання прав і свобод людини*: “коли захищені права та гідність людини”, “мати з усіма однакові права, а якщо ширше — то й гарантії їх”, “дотримання прав людини за Конституцією”, “дотримання прав і свобод громадян”. Важливішим за права для жителів як України (6,6%), так і Росії (8,2%) виявилось *дотримання закону* всіма членами суспільства: “дотримуватися букви закону незалежно від соціального статусу”, “всім вчиняти за законом і закон однаково діє для всіх — і олігархів, і простих людей”, “жити за Конституцією РФ”.

Цікаво, що громадяни Росії більше за українців надають значення *покаранню*, з акцентом на рівності перед законом: “однакові покарання для всіх, незалежно від статусу”, “якщо порушив закон, слідує покарання”. Серед відповідей з української вибірки, віднесених до цієї групи, переважають відповіді “бандити мають сидіти у тюрмах” — одне з найдієвіших гасел періоду “помаранчевої революції”.

Слід додати, що зазначену різницю виявлено, позаяк автори віднесли до окремої групи відповіді, в яких **правове та етичне розуміння справедливості є злитими**: “коли всі, незалежно від статі, віку, матеріального становища, дотримуються моральних принципів, законів”, “коли всі рівні перед за-

---

¹ Зазначимо, що правдошукацтво як прагнення “вищої” справедливості традиційно є однією з найважливіших складових конструювання образу “російського характеру”, “російської душі”. Це дістає відображення як у російській літературі та філософії, так і в сучасній пресі. На цій підставі правдошукацтво, втілюване в народному бунтарстві, протиставляють державній законності, яка, відповідно, розглядається як несправедлива за суттю. Виходячи з цього, можна було б очікувати більшої кількості відповідей зазначеного змісту.

коном, люди керуються моральними цінностями”, “не ображати людину, жити за законом, чесно жити й працювати”. В цих відповідях чітко виражена інтуїція, що тільки чесна людина добровільно дотримуватиметься законів, і тому дотримання законів поряд із чесністю постає як норма індивідуальної поведінки. Здебільшого такі відповіді подають справедливість радше як етичну категорію.

Те саме стосується відповідей типу: “чесність, рівноправність, миролюбність, правда”, “рівноправність, чесне ставлення один до одного, добропорядність”. Як видно, тут рівноправність виступає як норма інтерсуб’єктивних стосунків, можна сказати, як один із чинників, що забезпечують суспільну злагоду. Крім того, у змішаних відповідях такого типу моральним і правовим нормам приписується, так би мовити, однакова сила. Це досить красномовний факт, який засвідчує значущість консервативної ідеології — правова свідомість громадян виявляється недостатньо розвиненою, оскільки немає розрізнення між дотриманням правових норм і особистих свобод (у дусі ліберальних цінностей). Причому відповідей такого типу більше саме в Україні.

Справедливість як соціально-економічна категорія відображають відповіді, в яких ідеться про рівень доходів, якість життя і базові можливості. Зазначимо, що вимога *рівності в розподілі суспільних благ* (“усім усе порівну”, “це коли всі живуть однаково”, “як було за комуністів, не було такого поділу на багатих і бідних”) траплялась у відповідях значно рідше, ніж можна було очікувати.

Дещо більше опитаних росіян та українців визначили справедливість як *заслужену оплату праці*, зробивши акцент не на рівності доходів, а на **якості життя**: “нормальна зарплата і пенсія, кожна людина заслуговує на гідне життя”, “мати можливість лікуватись і з’їсти необхідне”, “гідне життя”, “це гідне життя для всіх без винятку, а не для окремих людей на шкоду іншим”, “це коли всі живуть у достатку”. Як бачимо, йдеться не про високе матеріальне становище, але про забезпечення базових потреб і розширення можливостей у дусі держави загального добробуту [10]. Те саме стосується й відповідей, в яких справедливість визначалася як *рівність можливостей* для всіх: “щоб люди рівною мірою мали можливості здобути освіту, медичну допомогу”, “це рівність можливостей як для Юшенка, так і для пересічної пенсіонерки”.

Цікаво, що в українському масиві є група відповідей, в яких справедливість виступає як **соціально-етична категорія**: “правда, добробут”, “чесність у взаєминах: хто працює, той їсть — принцип життя”, “чесність, право на хорошу пенсію”. У російській вибірці такого роду відповіді загалом не було. Відповіді у дусі “*воздаяние по заслугам*” також поєднують етичний і соціально-економічний підтекст. Можна сказати, що для респондентів, які відповіли таким чином, соціальна справедливість є моральною цінністю. Причому соціальна справедливість не в сенсі загальної рівності чи рівного розподілу, але в тому сенсі, що особисті зусилля, зокрема трудові, а також моральні якості та дії мають спричинитися до винагороди у вигляді соціальної успішності: “що заслужила людина, те хай і отримує”, “добре працюєш — добре маєш”. Інакше кажучи, вимога винагороди індивідуальних

зусиль має силу морально-етичної норми, що часом підкріплюється уявленнями в душі “принципу карми”: “життя карає несумлінних і винагороджує чесних трудівників”.

Про соціальну справедливість ідеться й у відповідях, які трактують справедливість як розширення базових можливостей населення, соціальну захищеність. Але, на відміну від групи відповідей під рубрикою “справедлива оплата праці, гідне життя”, у цих чітко вказано, що саме влада, або держава має забезпечити своїм громадянам певний рівень життя — доступ до освіти, медичних послуг, високий рівень доходів тощо (тому такі відповіді було віднесено до політичної сфери). Іншими словами, вони зорієнтовані на *державний соціальний захист*: “коли всім рівною мірою дають блага, захищає країна”, “це коли держава турбується про своїх громадян”, “держава має піклуватися про пересічних громадян (високі пенсії та зарплати)”. Є навіть висловлювання, що справедливість — це Радянський Союз. Варто звернути увагу, що в більшості випадків у відповідях цієї групи йдеться не про захист мало захищених верств населення, а про те, що держава має забезпечити своїм громадянам певний рівень благ.

Справедливість як *чесність влади* українці згадують більш як удвічі частіше, ніж росіяни: “правдивість, чесність урядовців, посадових осіб”, “ставлення уряду до людей має бути в рамках закону”, “чесна й некорумпована держава”, “чиновники працюють на державу, а не на себе”. Тут, як і в попередній групі відповідей, справедливість постає як **політична категорія**.

Назагал саме у відповідях, що заторкують роль держави, російські й українські масиви відрізняються найбільш змістовно. Так, у висловлюваннях жителів України акцентується передусім корумпованість, нечесність влади, яка “живе тільки для себе” і не турбується за простих людей. Присутні й закиди в бандитизмі: “якщо влада у бандитів, про таких, як я, ніхто не думає, відсутність законів”. Натомість у відповідях росіян іноді зустрічаються апеляції до *порядку й закону*, а також до *сильного лідера як гаранта справедливості*: “сильний лідер”, “справедливість — це Путін”. Серед українських відповідей зовсім немає таких висловлювань.

До окремої групи було віднесено відповіді під рубриками “*рівність в усьому*”, а також “*однакове ставлення до всіх*”. З одного боку, такі відповіді не піддаються однозначній інтерпретації — вони містять і етичні, і політичні, і соціально-економічні, і правові конотації. Наприклад, “рівність у всіх галузях для всіх людей”, “умови рівні для всіх”. Тут важко визначити, що саме мається на увазі — рівний доступ до суспільних благ, рівність перед законом, рівні можливості тощо. Загалом є певні підстави припускати, що “рівність в усьому” стосується радше не дистрибутивної справедливості (усе поділити порівну), але є **вимогою соціальної гомогенності радянського типу**. Те саме можна припускати й щодо відповідей на кшталт: “до всіх однакове ставлення, не виділяти когось і не обділяти”, “ставлення до всіх однакове, незалежно від посад і звань”. Усі відповіді цієї групи мають безособову форму — отже, йдеться про нормативний принцип суспільних відносин, коли всі члени суспільства є рівними (ймовірно, перед владою): “це коли до всіх людей ставляться однаково в усіх сенсах: ставлення до виплати зарплати,

вимоги щодо роботи й однакова соціальна захищеність”, “це ставлення, рівне до всіх громадян без привілеїв і тих, і тих”.

Висновки

Упродовж тривалого часу була поширена думка, що розвиток країн, звільнених від диктату комуністичної ідеології, неминуче йтиме в напрямі утвердження демократичних цінностей та інституціоналізації демократичних процедур. Однак трансформації, що відбулися в посткомуністичних країнах за останні п'ятнадцять років, свідчать, що ситуація є далеко не такою однозначною. У кращому разі чимало із цих країн можна позначити як “неліберальні демократії”, оскільки за наявності демократичних процедур формування влади там порушуються такі базові демократичні принципи, як дотримання громадянських, політичних, культурних прав індивіда. “Відсутня республіка” — так схарактеризував сучасну Румунію Д.Барбу [11, с. 27], наголошуючи тим самим відсутність у ній публічного простору (Öffentlichkeit), в якому б діяли громадяни як автономні публічні актори.

Чому лібералізм (у даному разі — ліберальна концепція справедливості), що претендує на роль процедури, реалізовуваної на основі нейтральних принципів, досі не утвердився в багатьох посткомуністичних суспільствах (зокрема в російському й українському)? Адже ліберальні цінності були проголошені як базові для цих суспільств, а демократичні інститути стали елементом нової політичної системи. Разом із тим уявлення стосовно справедливості, що домінують у повсякденності, мають переважно традиційний характер, а публічність як процедура узгодження конкурентних уявлень про благо не розвивається. Річ у тім, що сам лібералізм не є таким ціннісно нейтральним, як стверджують його прихильники. Він неминуче буде відхилений, якщо панівні в суспільстві цінності не відповідатимуть принципу індивідуальних прав і процедурної справедливості, окресленої в теорії справедливості Дж.Ролза. Це, судячи з усього, і стало головною причиною того, що демократичні інститути не здобули ціннісної легітимації в сучасних російському й українському суспільствах.

Ми бачимо, що відповіді жителів Росії й України не надто відрізняються одні від одних. Аналіз показує, що справедливість в уявленнях опитаних варіює від статусу індивідуальної характеристики до принципу суспільного устрою. Можна виокремити найбільш поширені форми репрезентації справедливості в повсякденній свідомості, що в них поєднуються різноманітні інтуїції.

По-перше, справедливість постає у формі *чесності*, як особистісна чесність — і перед самими собою, і перед іншими (в інтерсуб'єктивних відносинах), чесність влади, чесність в оплаті праці, чесність як головний принцип улаштування справедливого суспільства. По-друге, маємо справедливість як *рівність*: рівність перед законом (зокрема перед покаранням), перед владою, рівність у правах, у розподілі благ і можливостей, рівність соціальних позицій. По-третє, справедливість розуміють як *відновлення справедливості* — відплату, покарання, віддяку, винагороду тощо. І нарешті, справедливість витлумачують як *дотримання норм і/чи законів*.

Характеристика ж сучасного українського суспільства як такого, що перебуває на стадії переходу від конвенційного до постконвенційного рівня розвитку моральної свідомості [12, с.10], є не надто виправданою і може бути застосована лише метафорично.

Насамперед критика, якій піддають теорію розвитку моральної свідомості Л.Кольберга, змушує вагатися в її обґрунтованості. Свою теорію Лоуренс Кольберг розробляв на підставі дослідження розвитку індивідуальної свідомості. Саме на цю теорію посилається Ю.Габермас для обґрунтування принципів універсалістської моралі та спростування позиції прихильників культурного релятивізму. Щоб поширити стадії розвитку моральної свідомості індивіда на розвиток суспільної свідомості, Габермас мусив допускати відповідність між індивідуальним розвитком і соціальною еволюцією. Проте в подальшому, уточнюючи свою позицію, він визнав спроби робити висновки про рівень розвитку моральної свідомості суспільства проблематичними [13, с. 165, 258].

Поряд із тим теорія Л.Кольберга базується на ідеї еволюції морально-етичних уявлень індивіда завдяки навчання. Проте такий підхід є не виправданим у його застосуванні до суспільства, адже, наприклад, певне уявлення про справедливість, що домінує, здебільшого не є результатом навчання, а є виявом або певного суспільного консенсусу, або панування.

Дослідження підтвердило, що як у Росії, так і в Україні домінує розуміння справедливості як етичної категорії. Тільки українці більшою мірою тлумачать справедливість як особистісну якість, а також як характеристику інтерсуб'єктивних відносин, тоді як росіяни більшою мірою наголошують, поряд із характеристикою особистості, аспект нормативної правильності. Це свідчить, найімовірніше, про те, що і для російського, і для українського суспільства панівною є ціннісно-нормативна система, властива для традиційного суспільства з його соціальністю типу *Gemeinschaft* (нім. — спільність, єдність, єднання).

Однак гіпотеза про те, що немає жодної істотної різниці в уявленнях про справедливість в Росії й Україні, не підтвердилася. Результати дослідження свідчать, що, порівняно з українцями, більша кількість росіян пов'язують справедливість із правом і державою (і ця розбіжність є статистично значимою). Така ситуація пов'язана з особливостями політичної культури і політичного устрою цих держав.

Формування в сучасній Україні своєї ідентичності — і ця тенденція домінує на ідеологічному рівні — відбувається шляхом протиставлення себе Росії (конструювання образу Росії як *іншого* [14]). Особливе місце тут посідає оцінка імперського періоду спільної україно-російської історії. Не випадково одним із панівних ідеологічних концептів в Україні сьогодні є «історична справедливість», позаяк сама українська історія в націонал-демократичному дискурсі (базовому для сучасного етапу української державності) оцінюється як здійснення несправедливості щодо цілого народу шляхом придушення національного розвитку, внаслідок чого нація не мала можливості створити власну державу.

Примітно, що концепт історичної справедливості фактично не дістав відображення у відповідях ані українських, ані російських респондентів.

Утім, тема історичної справедливості — одна з головних настанов консервативної ідеології, яку розвиває нинішній Президент України. На відміну від В.Путіна, який у Посланні Федеральним зборам Російської Федерації (2005) визначає справедливість як рівні можливості розвитку для всіх, краще життя для всіх, В.Ющенко ототожнює етику і право в інтерпретації справедливості й подає її, в гегелівських термінах, як елемент субстанційної моральності. Фактична ж відсутність апеляції до історичної справедливості у відповідях українських респондентів, вочевидь, пов'язана з відсутністю в українському суспільстві інтеграції на етнонаціональних чи культурно-національних засадах, що внаслідок домінування концепту нації.

На відміну від України, де ідея державності ще залишається підпорядкованою ідеї національно-культурного відродження, одне з головних завдань сучасної Росії — забезпечити історичну наступність у розвитку держави і не перетворитися на національну державу, оскільки це здатне зруйнувати ту наднаціональну ідентичність, що, власне, й становить основу російської державності. Тому аж ніяк не випадково, що ідеологія “суверенної демократії” [15], яку розвиває нинішня російська влада, віддає пріоритетну роль саме державі як гарантові політичного і соціально-економічного розвитку Росії. За певних допущень, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що жителі України більшою мірою зорієнтовані на суспільство, а росіяни — на державу. Ідеології національного відродження і відновлення історичної справедливості, властивій Україні, протистоїть державницька ідеологія в Росії.

У зв'язку з цим показовою є наявність у російській вибірці відповідей, що пов'язують справедливість із Президентом Росії (наприклад, “справедливість — це Путін”), а також таких, що повторюють передвиборче гасло “Єдиної Росії” — “Порядок, законність, розвиток і справедливість”. Це пояснює також таку істотну кількість згадувань в російських анкетах (на відміну від українських) “об'єктивних” понять порядку, карності, дисципліни, норми, властивих етатистській правосвідомості.

Натомість в Україні монополію на “ідеологію справедливості” захопила лідер нинішньої парламентської опозиції Ю.Тимошенко (і в українській вибірці є відповідь “справедливість — це те, за що бореться Тимошенко”). При цьому консервативну ідеологію Президента України В.Ющенка, ґрунтовану на цінностях традиційного суспільства, підтримує лише частина суспільства, що відображається, зокрема, в розподілі відповідей за регіонами. Так, у Східному регіоні домінує соціально-економічне та недиференційоване етико-економічне уявлення про справедливість і водночас спостерігається найменша кількість відповідей, в яких справедливість постає як етична категорія. Натомість у Центральному і Західному регіонах картина майже протилежна — соціальна справедливість має тут найменшу підтримку. Водночас жителі Східної України інтерпретують справедливість як соціальну захищеність і чесність влади, тоді як жителі Заходу здебільше так не вважають. Крім того, на Сході України більше поширена думка, що зараз у країні справедливості немає (досить неочікуваною є протилежна думка жителів Півдня). Інших статистично значимих зв'язків не виявлено. Відтак, Східна Україна відрізняється від Центральної та Західної

України в тому, що стосується ціннісно-нормативних підвалин інтеграції суспільства.

Література

1. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32–52.
2. Филлипс Л., Йоргенсен В. Дискурс-анализ. Теория и метод. — Харьков, 2004.
3. Щербак С.И. Повседневность и идеология: понятия справедливости и стабильности // Вестник Омского университета. Сер.: Социология. — 2006. — № 1. — С. 64–71.
4. Понятие “Справедливость” // http://bd.fom.ru/gerort/map/special/89_15483/688_15621/d002729.
5. Рывкина Р. Социальная справедливость и общественное мнение // Свободная мысль — XXI. — 2005. — № 10. — С. 45–59.
6. Росія, Україна, Беларусь, Казахстан: подібність і відмінність масової свідомості як фактор інтеграції/дезінтеграції // <http://www.eurasianhome.org/xml/t/socials.xml?lang=ru&pic=socials&pid=10#ch2>.
7. Кірюхін Д.И. Идеологический фактор социально-политических трансформаций в современном украинском обществе: борьба за справедливость // Вестник Омского университета. Сер.: Социология. — 2006. — № 1. — С. 50–57.
8. Назаров М.М. Социальная справедливость: современный российский контекст // Социологические исследования. — 1999. — № 11. — С. 41–50.
9. Гулевич О.А., Голынич Е.О. Обыденные представления о справедливости правовых решений // Психология : Журнал Высшей школы экономики. — 2005. — Т.2. — № 2. — С. 119–122.
10. Сен А. Развитие как свобода. — М., 2004.
11. Habermas J. Autonomy and Solidarity. — L., 1992.
12. Єрмоленко А. Монологічна та дискурс-етична моделі відповідальності у суспільстві за доби реконструкції // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. — К., 2006. — С. 7–12.
13. Vaga E. Romania’s Western Connection: Timisoara and Timis County // The Making of Regions in Post-Soviet Europe — the Impact of Culture, Economic Structure and Institutions. Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine. — Wiesbaden, 2004. — Vol. 2. — P. 25–47.
14. Нойманн И. Использование “Другого”. Образы Востока в формировании европейских идентичностей. — М., 2004.
15. Суверенная демократия. От идеи к доктрине. — М., 2006.